

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ QƏLƏVİ METALLARIN TƏDRİSİ

N.Ə. Əkbərov, A.N. Əşrəfova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə: Bu məqalə ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan maraqlı mövzulardan birinin - “Qələvi metallar” mövzusunun izahına həsr edilmişdir. Mövzusunun izahında müasir ədəbiyyatlardan və təlim texnologiyalarının nailiyyətlərindən istifadə edilmişdir. Məqalə, həmçinin, şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin formalaşmasına kömək etmək məqsədilə yazılmışdır.

Açar sözlər: qələvi metallar, qələvilər, oksid, peroksid, super oksid, elektroliz, hidrid, hidroksid.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan maraqlı mövzulardan biri də “Qələvi metallar” mövzudur. Qələvi metallar və onların birləşmələri haqqında bir çox dərslik və dərs vəsaitlərində məlumat verilməsinə baxmayaraq [1-4], bu maraqlı mövzusunun daha sistemli şəkildə izah olunmasına ehtiyac hiss edilir.

Bu mövzunu şagirdlərə tədris etdikdə müasir təlim texnologiyalarından daha səmərəli şəkildə istifadə etməklə, əvvəlcə, onlara qələvi metallar barədə nəzəri məlumatlar verilir, sonra isə yeri gəldikcə, sadə təcrübələr göstərilir. Mövzusunun izahında nəzəri məlumatlar aşağıdakı ardıcılıqla sistemləşdirilir və şagirdlərə sorğu-sual əsasında, onlarla dialoq qurularaq çatdırılır (bu zaman şagirdlərin ümumi kimyadan əldə etdikləri nəzəri biliklər də onların yadına salınır və qələvi metallara şamil olunmaqla təkrar etdirilərək möhkəmləndirilir):

1) Qələvi metalların ümumi xarakteristikası. Qələvi metallara aiddir: Li – litium, Na – natrium, K – kalium, Rb – rubidium, Cs – sezium və Fr – fransium. Bu elementlərin hidroksidləri *qələvi* olduğundan, onlara *qələvi* metallar deyilir. Onlar bir çox ümumi xassələrə malikdir (eyni yarımqrup elementləri olduğu üçün):

- qısa elektron formulu – ...ns¹
- s-elementləri ailəsinə mənəbdur
- valent elektronlarının sayı – 1
- valentliyi – I
- minimum oksidləşmə dərəcəsi – 0
- maksimum oksidləşmə dərəcəsi – +1
- oksidinin tərkibi – R₂O
- hidroksidinin tərkibi – ROH
- hidrogenli birləşmənin tərkibi – RH
- təbiətdə yalnız birləşmələr şəklində rast gəlinir
- yumşaq metaldır
- asanlıqla (aşağı temperaturda) əriyir
- kerosinin içərisində saxlanılır (çünki oksidləşməyə və rütubətə qarşı həssasdır)

Lakin bu ümumi xassələrlə yanaşı, qələvi metalların fərqli xassələri də mövcuddur. Belə ki, Li–Na–K–Rb–Cs–Fr sırasında (Fr – radioaktiv elementdir və nisbətən az öyrənilmişdir):

–metallıq və redusiyaedicilik xassələri – artır

–atom radiusu – böyüyür

–valent elektronların nüvəyə cəzb olunması – zəifləyir

–atomların elektron verməsi – asanlaşır

–atomların ionlaşma enerjisi – azalır

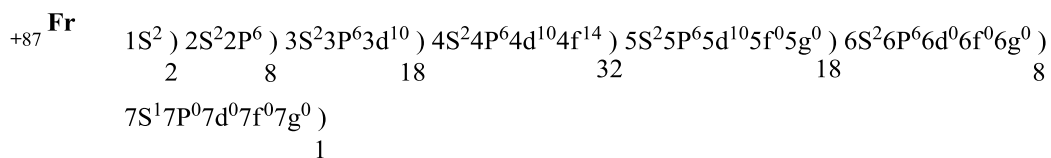
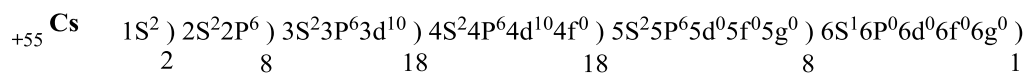
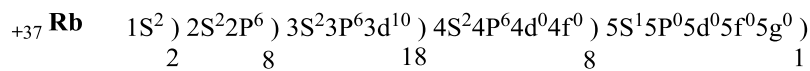
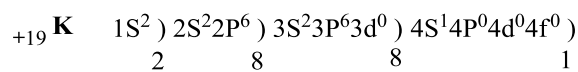
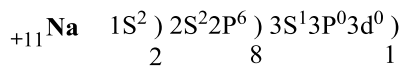
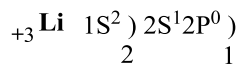
–aktivliyi – artır (fransium ən aktiv metaldır)

–sıxlıq – artır

–bərklilik – azalır

–ərimə temperaturu – azalır

–onların sıra nömrəsi fərqli olduğu üçün, hamısı IA-yarımqrupunda yerləşdiyinə baxmayaraq, – dövrün nömrəsi, tam elektron formulu (elektron konfigurasiyası) və deməli, atomunun quruluşu da fərqlidir:

–oksigenlə birbaşa qarşılıqlı təsirdən: Li ilə – oksid Li_2O , Na ilə –peroksid Na_2O_2 , K ilə – super oksid K_2O_4 əmələ gəlir

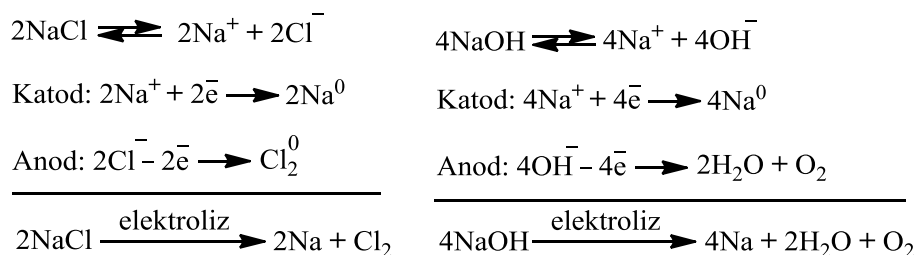
–müafiq əsasların ROH dissosiasiya dərəcəsi – artır.

2) Təbiətdə tapılması. Qələvi metallardan daha çox praktik əhəmiyyət kəsb edənləri natrium və kaliumdur. Bu elementlər çox aktiv metal olduqları üçün onlar təbiətdə yalnız birləşmələr şəklində yayılmışdır. Natrium və kaliumun mühüm təbii birləşmələri aşağıdakılardır:

$\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ - qulauber duzu və ya mirabilit, NaNO_3 – çili şorası, $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ – boraks, $\text{Na}_2\text{O} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{SiO}_2$ – nelefin, Na_3AlF_6 – kriolit, $\text{NaCl} \cdot \text{KCl}$

– silvinit, KCl – silvin, $K[AlSi_3O_8]$ – ortoqlaz, $KCl \cdot MgCl_2 \cdot 6H_2O$ – karnallit, $KCl \cdot MgSO_4 \cdot 3H_2O$ – kainit, $K_2O \cdot Al_2O_3 \cdot 6SiO_2$ – çöl şpatı, Na^+ və K^+ ionları şəklində dəniz və göl sularında və s. Kalium bitkilərin həyat fəaliyyətində böyük rol oynayır. Bütün bitkilərin tərkibində kalium var.

3) Alınması. Na və K metalları onların xloridinin və ya hidrokسيدinin erintisinin elektrolizindən alınır. Məsələn:

Qələvi metalların xlor və oksigenlə reaksiyaya girməməsi üçün katodu misdən hazırlayırlar. Onun üzərinə silindir keçirirlər. Elektroliz nəticəsində əmələ gələn qələvi metal ərinmiş halda silindirə yığılır. Həmçinin, anodu da silindir şəklində nikelədən (qələvilərin elektrolizində) və ya qrafitdən (xloridlərin elektrolizində) hazırlayırlar.

4) Fiziki xassələri. Qələvi metallar gümüşü-ağımtıl rəngli, yumşaq və asanəriyən maddələrdir. Litium, natrium və kalium sudan yüngüldür. Litiumdan başqa digər qələvi metallar bıçaqla kəsilə bilər. Qələvi metallar istilik və elektriki yaxşı keçirir və metal parıltısına malikdir.

5) Kimyəvi xassələri. Qələvi metallar güclü reduksiyaedici və ən aktiv metallardır, rütubətə və oksigenə qarşı çox həssas olduqları üçün kerosinin içində, qapalı qabda saxlanılır. Qələvi metalların:

I. Bəsit maddələrə qarşı münasibəti (qeyri-metallarla bilavasitə və şiddətlə reaksiyaya girir, reaksiyadan alınan birləşmələrdə də ion rəbitəsi mövcud olur – VIIA-yarımqrupdan başlayaraq, VIA-, VA-, IVA-yarımqrupunun tipik qeyri-metalları ilə). Onlar bütün bu reaksiyalarda reduksiyaedici olur: $M^0 - e^- \rightarrow M^+$; (hər yerdə $M=Li, Na, K, Rb$ və Cs). Məsələn:

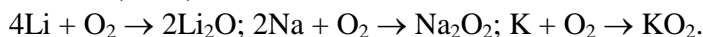
a) VIIA-yarımqrupun qeyri-metalları ilə:

–halogenlərlə bütün qələvi metallar – *halogenidlər*: $2Na + Cl_2 \rightarrow 2NaCl$

–hidrogenlə – *hidridlər*: $2Na + H_2 \rightarrow 2NaH$

b) VIIA-yarımqrupun qeyri-metalları ilə:

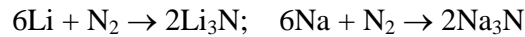
–oksigenlə birbaşa qarşılıqlı təsirindən: Li – *oksid* (Li_2O), Na – *peroksid* (Na_2O_2), K, Rb və Cs isə – *super oksid* (R_2O_4):

–kükürdlə – *sulfidlər*: $2K + S \rightarrow K_2S$

c) VA-yarımqrupun qeyri-metalları ilə:

–azotla yalnız Li otaq temperaturunda, digərləri isə qızdırdıqda – *nitridlər*:

–fosforla – *fosfidlər*: $3\text{K} + \text{P} \rightarrow \text{K}_3\text{P}$

d) IVA-yarımqrupun qeyri-metalları ilə:

–kömür və ya qrafitlə yalnız Li və Na müvafiq – *karbid*: $2\text{Li} + 2\text{C} \rightarrow \text{Li}_2\text{C}_2$

–silisiumla – *silisidlər*: $4\text{Cs} + \text{Si} \rightarrow \text{Cs}_4\text{Si}$ əmələ gətirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qələvi metalların H₂, S, P, C və Si ilə qarşılıqlı təsiri qızdırmaqla, O₂ və halogenlərlə isə otaq temperaturunda baş verir.

Şagirdlərə bəsit maddələrlə olan bu reaksiyaları izah etdikcə, onların VII sinif kimya dərsliyindən qeyri-metallar haqqında aldıkları keçmiş bilikləri də yada salınaraq təkrar olunur və bununla da şagirdlərin aldıkları nəzəri biliklər daha da möhkəməndirilir.

II. *Mürəkkəb maddələrə qarşı münasibəti*. Qələvi metalların mürəkkəb maddələrlə qarşılıqlı təsiri, əvvəlcə, nəzəri olaraq izah edilir, sonra isə təcrübədə əyni olaraq şagirdlərə göstərilir:

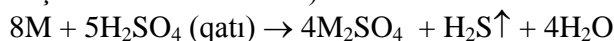
a) Bütün qələvi metallar su ilə adi şəraitdə enerjili surətdə reaksiyaya daxil olur (Li nisbətən sakit, Na tez alışıra, sanki suda yanır, K, Rb və Cs isə partayışla): $2\text{M} + 2\text{H}_2\text{O} \rightarrow 2\text{MOH} + \text{H}_2\uparrow$

b) Turşularla qarşılıqlı təsiri:

– Bütün qələvi metallar dru turşularla adi şəraitdə enerjili surətdə reaksiyaya daxil olur və H₂ qazını çıxardır. Bu zaman reaksiya *birmənalı* getmir. Belə ki, qələvi metal eyni vaxtda həm də turşudakı su ilə reaksiyaya daxil olur və əmələ gələn qələvi turşunu neytrallaşdırır. Məsələn, Na xlorid turşusunda həll olduqda, əsil həqiqətdə aşağıdakı reaksiyalar gedir: 1) $\text{Na} + 2\text{HCl} \rightarrow 2\text{NaCl} + \text{H}_2\uparrow$;

2) $2\text{Na} + 2\text{H}_2\text{O} \rightarrow 2\text{NaOH} + \text{H}_2\uparrow$; 3) $\text{NaOH} + \text{HCl} \rightarrow \text{NaCl} + \text{H}_2\text{O}$

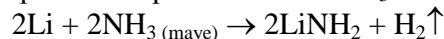
–oksidləşdirici turşularla reaksiyadan H₂ alınmır və turşu əmələ gətirən element reduksiya olunur. Məsələn, qatı sulfat turşusu ilə H₂S qazı, qatı nitrat turşusu ilə isə N₂O qazı əmələ gəlir (duru H₂SO₄ ilə – H₂ alınır, duru HNO₃ ilə reaksiya birmənalı deyil və çoxlu məhsullar alınır):

Qeyd etmək lazımdır ki, qələvi metalların turşularla reaksiyaları həmişə partlayışla gedir, ona görə də onlar praktikada aparılmır.

c) özündən zəif metalları bəzi duzların və ya oksidinin ərintisindən çıxardır: $3\text{Na} + \text{AlCl}_3 \rightarrow \text{Al} + 3\text{NaCl}$

d) Ammonyakla qarşılıqlı təsiri – qələvi metallar NH₃ ilə *amidlər* verir:

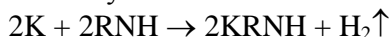
e) Bir çox üzvi maddələrlə (mütəhərrik H atomu olanlarla və ya halogenli törəmələrlə):

–spirtlərlə – *alkoholyatlar*: $2\text{Na} + 2\text{C}_2\text{H}_5\text{OH} \rightarrow 2\text{C}_2\text{H}_5\text{ONa} + \text{H}_2\uparrow$

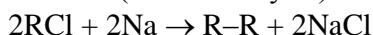
–fenollarla – *fenolyatlar*: $2\text{K} + 2\text{C}_6\text{H}_5\text{OH} \rightarrow 2\text{C}_6\text{H}_5\text{OK} + \text{H}_2\uparrow$

–karbon turşuları ilə – *duzlar*: $2\text{HCOOH} + 2\text{Na} \rightarrow 2\text{HCOONa} + \text{H}_2\uparrow$

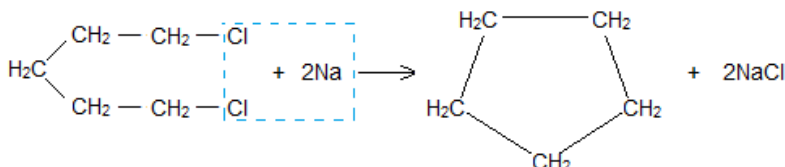
–birli və ikili aminlərlə – *alkil*– və ya *arilaminlər*:

–alkilmonohalogenidlərlə – *alkanlar* (Vürs reaksiyası):

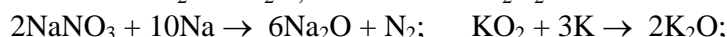
– izolə olunmuş alkildihalogenidlərlə (dihalogenalkanlar) – *tsikloalkalar*:

əmələ gətirir.

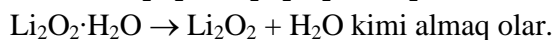
6) Qələvi metalların mühüm birləşmələri:

I. Oksidləri və peroksidləri. Alınması:

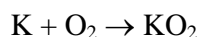
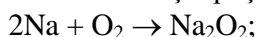

Li_2O , Na_2O və K_2O ağ, Rb_2O sarı, Cs_2O isə narıncı rəngli kristal maddədir. Litium-oksidin şüasındırma əmsalı böyük olduğundan şüşə istehsalında istifadə olunur. Qələvi metal oksidlərinin tətbiqi geniş olmadığı üçün, onları külli miqdarda istehsal etmirlər.

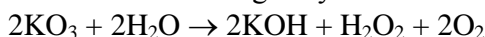
Qələvi metalların peroksidlərinə *hidrogen-peroksid turşusunun* duzları kimi baxmaq olar. Litium-peroksidi: $2LiOH + H_2O_2 \rightarrow Li_2O_2 \cdot H_2O + H_2O$

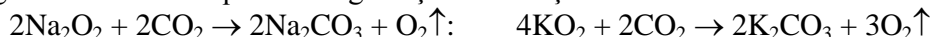
Digərləri isə bəsit maddələrin birbşa qarşılıqlı təsirindən alınır:

Qələvi metalların Me_2O_2 tipli peroksidləri, o cümlədən, kaliumun, rubidiu-mun, seziumun MeO_2 , Me_2O_4 və MeO_3 formuluna uyğun gələn oksigenli birləşmələri də məlumdur. Bu birləşmələr hidroliz etdikdə oksigen ayrılır:

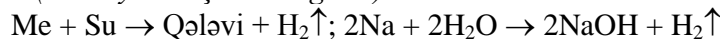

Qələvi metalların peroksidləri və super oksidlərindən sualtı qayıqlarda və kosmik gəmilərdə karbon qazını oksigenə çevirmək üçün edilir:

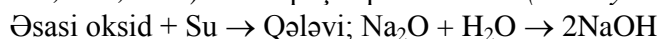

II. Hidroksidləri. Qələvi metalların hidroksidləri MOH kristal maddədir. Onlar suda yaxşı həll olur və *qələvi* adlanır. Qələviləri laboratoriyada bir neçə üsulla almaq olar:

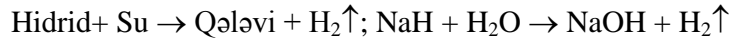
1. Qələvi və qələvi-torpaq metallarının (*Li, Na, K, Rb, Cs, Ca, Sr, Ba*) su ilə qarşılıqlı təsirindən (*reaksiya adi şəraitdə gedir*):

2. Qələvi və qələvi-torpaq metallarının oksidlərinin (*Li₂O, Na₂O, K₂O, Rb₂O, Cs₂O, CaO, SrO, BaO*) su ilə qarşılıqlı təsirindən (*reaksiya adi şəraitdə gedir*):

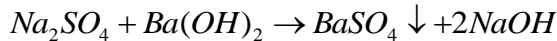
3. Qələvi və qələvi-torpaq metallarının hidridlərinin su ilə qarşılıqlı təsi-rindən (*reaksiya adi şəraitdə gedir*):

4. Sənayedə isə qələviləri qələvi və qələvi-torpaq metallarının oksigensiz turşularla əmələ gətirdiyi duzların (*flüoridlərdən MeF başqa*) suda məhlulunun elektrolizindən almaq olar. *Məsələn:*

5. Suda həll olan duz + qələvi $\rightarrow$ yeni duz $\downarrow$ + yeni qələvi. *Məsələn:*

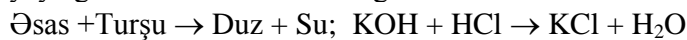

Kimyəvi xassələri. Qələvilər:

1. Suda məhlulda indikatorlara təsir edərək onların rəngini dəyişir:

<i>İndikator</i>	<i>İndikatorun öz rəngi</i>	<i>Qələvi təsirindən alınan rəng</i>
Lakmus	bənövşəyi	göy
Fenolftalein	rəngsiz	moruğu
Metiloranj	narıncı	sarı

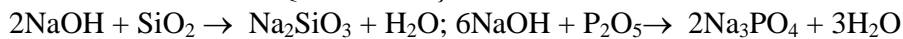
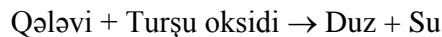
2. Turşularla reaksiyaya girərək duz və su əmələ gətirir:

Əsaslarla turşular arasındakı reaksiya *neytrallaşma* reaksiyası adlanır. Bu reaksiyalarda çoxəsaslı turşudakı H^+ və çoxturşulu əsasdakı OH^- ionlarının qarşılıqlı nisbətindən asılı olaraq, *tam* və *natamam* neytrallaşma prosesləri baş verə bilər:

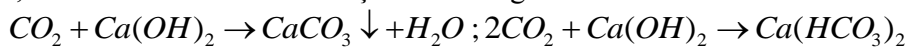
3. Turşu okidləri ilə duz və su əmələ gətirir:

Qeyd etmək lazımdır ki, CO_2 , SO_2 , SO_3 kimi oksidlər birturşulu qələvilərlə 1:1 mol nisbətində həm də birləşmə reaksiyasına daxil olaraq, turş duz əmələ gətirir. *Məsələn:* $\text{CO}_2 + \text{NaOH} \rightarrow \text{NaHCO}_3$

Reagentlərin 1:2 (oksid:qələvi) mol nisbətində reaksiyasından isə normal duz əmələ gəlir. *Məsələn:* $\text{CO}_2 + 2\text{NaOH} \rightarrow \text{Na}_2\text{CO}_3 + \text{H}_2\text{O}$

CO_2 , SO_2 , SO_3 kimi oksidlərin ikiturşulu qələvilərlə 1:1 mol nisbətində normal, 1:2 mol nisbətində isə turş duz əmələ gəlir. *Məsələn:*

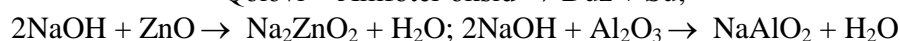

Beləliklə, məlum olur ki, bu reaksiyalarda qələvi artıq mol miqdarında olduqda (≥ 2 dəfə) dəyişmə reaksiyası gedir və *normal duz* alınır; turşu oksidinin mol miqdarı artıq olduqda isə birləşmə reaksiyası gedir və *turş duz* alınır.

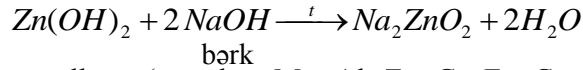
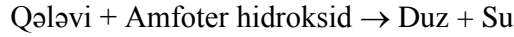
NO_2 iki müxtəlif turşuya uyğun gəldiyi üçün onun qələvilərlə reaksiya-sından da iki cür müxtəlif normal duz alınır:

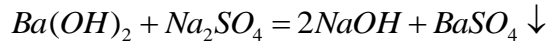
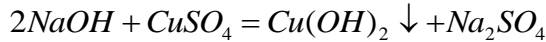
4. Amfoter oksidlərlə duz və su əmələ gətirir:

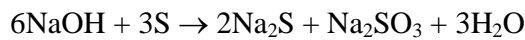
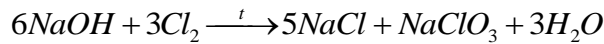
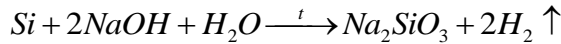
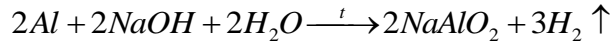
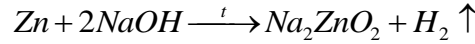
5. Amfoter hidrokksidlərlə duz və su əmələ gətirir:

6. Aktivliyi az olan metalların (məsələn, Mg, Al, Zn, Cr, Fe, Cu, Hg, Ag) suda həll olan duzlarının məhlulu ilə reaksiyaya girir (bu reaksiyalar o vaxt mümkün olur ki, ya suda həll olmayan əsas və ya suda həll olmayan duz alınsın):

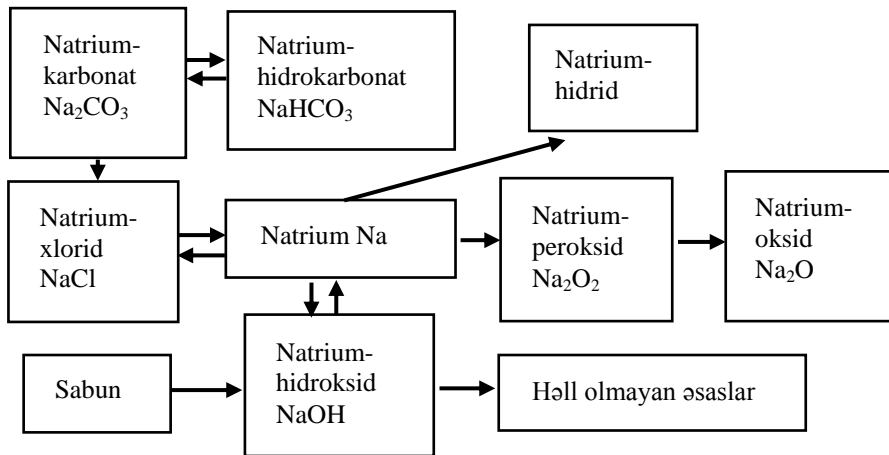

7. Bəzi amfoter xassəli metallarla (Be, Zn, Al) və bəzi qeyri-metallarla (Cl_2 , Br_2 , J_2 , S, Si), bir çox üzvi maddələrlə reaksiyaya girir:

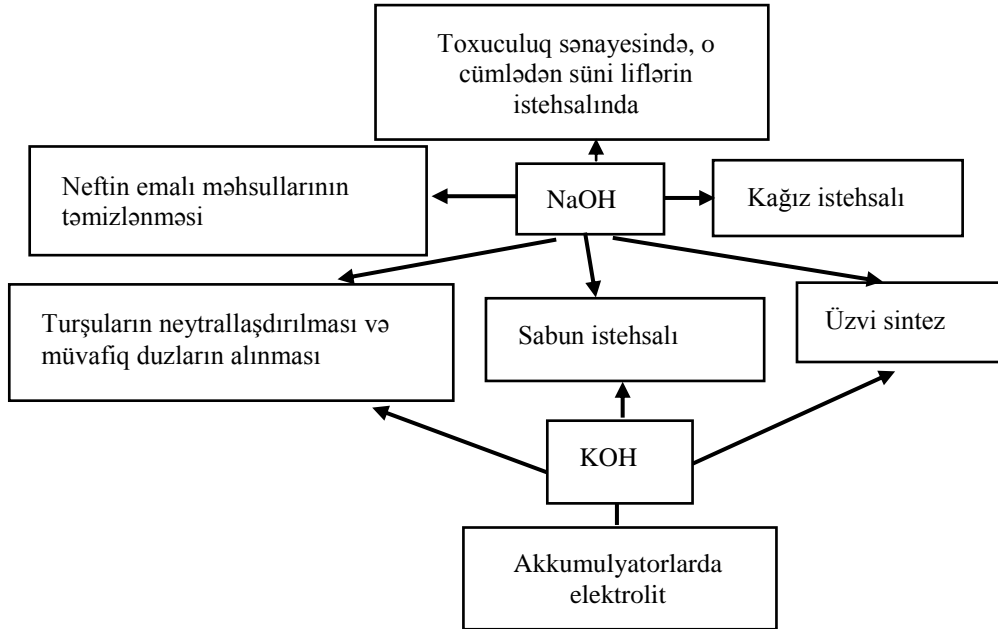
8. Qızdırıldıqda parçalanmır: $\text{NaOH} \xrightarrow{t}$

9. Qələilərin bir çox üzvi maddələrlə (halogenli birləşmələrlə, çoxəomlu spirtlərlə, fenollarla, karbon turşuları ilə, aminturşularla, mürəkkəb efirlərlə və s.) reaksiyaya daxil olur. Natrium və onun mühim birləşmələri arasında genetik əlaqə aşağıdakı sxemdə öz əksini tapmışdır:

7) *Tətbiqi.* Natrium və kalium hidrokksidlərinin tətbiqi aşağıdakı sxemdə

göstərilmişdir:

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Lətifov İ., Mustafa Ş. Kimya. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik. Bakı, "Bakı" nəşriyyatı, 2016
2. Рудзитис Г.Е., Фельдман Ф.Г. Неорганическая химия. 9 класс учеб. для общеобразоват. учреждений. 13-е изд. М.: Просвещение, 2009
3. Кузьменко Н.Е., Еремин В.В., Попков В.А. Начала химии, Современный курс для поступающих в вузы. Т.1/ Кузьменко Н.Е. и др.-16-е изд., перераб. и доп.-М.:Экзамен, 2016
4. N. Əkbərov, S. N. Qəhrəmanova, Ü. Ş. Vaxşiyeva və b. Məktəblinin kimya lüğəti, orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti, Bakı-2016, 327 s.

Н.А.Акперов, А. Н. Ашрафова

Преподавание щелочных металлов в средней школе

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена объяснению одной из интересных тем, изучаемых в средних школах – «Щелочные металлы». При разъяснении темы использована современная литература и достижения обучающих технологий. Статья написана также с целью, чтобы помочь студентам развивать их исследовательскую деятельность.

Ключевые слова: щелочные металлы, щелочи, оксид, пероксид, супер оксид, электролиз, гидрид, гидроксид.

N.A. Akbarov, A.N. Ashrafova

Teaching alkali metals in high school

SUMMARY

This article was devoted one of the interesting article which was educated in general schools, the explanation of the topic “Alkali Metals”. The explanation of the topic was used modern literary and training technologies achievements. The topic was also written to help forming students’ research activities.

Key words: alkali metals, alkalis, oxide, peroxide, super oxide, electrolysis, hydride, hydroxide.